

PEKKA MASONEN

Nimeni on Leijona

Yksilö ja kulttuurien välinen liikkuvuus uuden ajan alun Välimerellä

Harvan yksilön kohtalo kytkeytyy yhtä merkittäviin historiallisiin tapahtumiin ja ihmisiin kuin Leo Africanuksena tunnetun marokkolaisen seikkailijan elämä. Vaikka varmat tietomme hänen vaiheistaan rajoittuvat hänen Italian vuosiinsa 1518–27, tarjoaa hänen elämänkaarensa loistavan panoraaman uuden ajan alun Välimeren maailmaan, missä kulttuurien väliset rajat olivat kaikkea muuta kuin ylitsepääsemättömiä.

■ Raportissa, jonka Serenissiman konsuli lähetti Palermosta kesäkuussa 1518, mainitaan, että espanjalainen Pedro de Bobadilla oli kaappannut Kreetan vesillä turkkilaisen kauppalaivan ja vanginnut sen miehistön.¹ Uutinen ei ollut mitenkään dramaattinen. Merirosvous oli osa kristittyjen ja muslimien välistä sotaa Välimerellä, ja Bobadilla oli vain yksi monista espanjalaisista ja italialaisista kaappareista, jotka väijyivät turkkilaisia ja pohjoisafrikkalaisia aluksia.

Bobadillan vangitsemille turkkilaisille² tapahtuma oli toki enemmän kuin dramaattinen. Vankien kaappaaminen oli yleistä sekä kristittyjen että muslimien parissa, ja siitä oli muodostunut tuottoisa liiketoimi varsinkin Pohjois-Afrikan valtioille. Vankeja odotti elinikäinen orjuus. Onnekkiaan sat-

tuman ohella he saattoivat toivoa vapautuvansa vain omaksumalla voittajan kulttuurin ja uskonnon. Luopiota riitti molemmilla puolilla.

Jalosyntyiset ja tärkeät vangit saattoivat odottaa vapautuvansa lunnaita vastaan. Lunnaita koskevat neuvottelut käynnistyivät yleensä nopeasti. Espanjassa toimi kaksi hengellistä veljeskuntaa – trinitaarit (Ordo Sanctissimae Trinitatis, per. 1198) ja mercedaarit (Ordo Beatae Mariae Virginis de Mercede Redemptionis Captivorum, per. 1218) – jotka omistautuivat kristittyjen vankien vapauttamiselle. Veljeskunnilla oli Pohjois-Afrikan tärkeimmissä satamakaupungeissa pysyviä edustajia, jotka hoitivat tarvittavat järjestelyt. Edustajat olivat yleensä eurooppalaisia kauppiaita ja he saivat palkkion työstään (jopa 10 prosenttia lunnaiden arvosta).

Pohjois-Afrikassa ei syntynyt vastaavia organisaatioita vaan espanjalaisten veljeskuntien edustajat hoitivat neuvottelut myös vangeiksi jääneiden muslimien lunastamiseksi. Toisaalta espanjalaiset olivat haluttomia luovuttamaan vankejaan, jotka olivat enimmäkseen merirosvoja, sillä vapauduttuaan he saattoivat taas jatkaa ammattinsa harjoittamista kristikunnan turmioksi.³

1. Marino Sanudo (1879–1902) *I Diarii*, 58 osaa, Venetsia (uusintapainos Bologna 1969–1979), XXV, f. 341r ja 343r; myös Dietrich Rauchenberger (1999) *Johannes Leo der Afrikaner. Seine Beschreibung des Raumes zwischen Nil und Niger nach dem Urtext*, Wiesbaden [Orientalia Biblica et Christiana 13], 64.

2. Kaikki eivät välttämättä olleet etnisiä turkkilaisia, vaan ”turkkilaisilla” (*Turchi*) tarkoitettiin myös muslimeja yleensä.

3. Kristityistä vangeista Pohjois-Afrikassa, ks. Ellen G. Friedman (1983) *Spanish Captives in North Africa in the Early Modern Age*, Madison; Bartolomé & Lucile

Seuraavan kerran Bobadillan vangeista kuullaan lokakuun lopulla 1518. Tuolloin Roomassa asunut ranskalainen pappi kirjoitti päiväkirjaansa, että muuan espanjalainen kaappari, jonka veli oli Salamancan piispa, oli tuonut kaupunkiin ”Suur-Turkin” lähettilään⁴ sekä kaksitoista muuta turkkilaista, jotka hän oli äskettäin vanginnut merellä. Heidät vietiin aluksi Salamancan piispan palatsiin Piazza del Popolon lähistölle, mistä mainittu Suur-Turkin lähettiläs siirrettiin Castel Sant’Angeroon.⁵ Yhdistämällä ranskalaisen papin tiedot Venetsian konsulin raporttiin voimme päätellä, että kyseessä ovat juuri Pedro de Bobadilla (joka veli Francisco oli nimitetty Salamancan piispaksi vuonna 1510) ja hänen neljä kuu-kautta aikaisemmin Kreetan vesillä kaap- paamansa vangit.

Marraskuussa 1518 Serenissiman lähetti- läs (ja tuleva historioitsija) Marino Sanuto [Sanudo] (1466–1536) raportoi Roomasta, että Bobadilla oli lahjoittanut Castel Sant’Angeroon siirretyn vangin paaville. Sanuton mukaan kyseessä oli Tlemcenin kuninkaan⁶ lähettiläs. Muut vankinsa Bobadilla oli lahjoittanut tärkeimmille kardinaaleille. Sanuto kertoi myös, että lähettilään hallus- ta oli löydetty arabiankielisiä käsikirjoituk- sia, jotka paavi aikoi käännättää.⁷ Bobadil- lan lahja ei ollut tavaton, sillä Italiassa oli tuolloin runsaasti pohjoisafrikkalaisia orjia.

Arvokas vanki suljettiin siis Castel Sant’Angeroon ja samalla tiedot hänen hen- kilöllisyydestään tarkentuvat. Paavin kirjas- tonhoitaja Zanobio Acciaiuoli kirjasi 24. marraskuuta 1518, että muuan ”Assem fac-

chj”, jota pidettiin vankina Castel Sant’Ange- lossa, oli saanut luettavakseen useita ara- biankielisiä käsikirjoituksia.⁸ Mies on sama kuin Marino Sanuton mainitsema Tlemcenin kuninkaan lähettiläs ja ”Assem” väännös hänen nimestään, kun taas ”facchj” viittasi hänen oppineisuuteensa: mies oli *faqih* eli islamilaisen lainopillisen kirjallisuuden (*fiqh*) asiantuntija.

Joulukuussa 1518 vanki jätti vihdoin omakätisen todisteen henkilöllisyydestään. Hän oli saanut luettavakseen pyhää kolmi- naisuutta käsittelevän arabiankielisen käsi- kirjoituksen, jonka etusivulle hän raapusti arabiaksi marokkolaisella käsialalla: ”Kun- nia Jumalalle! Tämän kirjan luki Jumalan orja, al-Hasan b. Muhammad al-Fasi. Jumala varjelkoon häntä pahuudelta ja tehköön täs- tä päivästä hänelle paremman kuin eili- nen!”⁹ Mies ei ollut mikään lähettiläs vaan

Bennassar (1989) *Les Chrétiens d’Allah: l’histoire ex- traordinaire des renégats, XVIe et XVIIe siècles*, Pariisi; myös María Antonia Garcés (2002) *Cervantes in Al- giers. A Captive’s Tale*, Nashville.

4. ”Suur-Turkki” (*Il Gran Turco*) oli osmanien valta- kunnan hallitsijasta käytetty nimitys. ”Sulttaani” (*Sol- dan*) viittasi yleensä Egyptin hallitsijaan.

5. Louis Madelin (1902) ’Le journal d’un habitant français de Rome au XVIe siècle (1509–1540)’, *Mélan- ges d’archéologie et d’histoire*, xxii [École française de Rome], 251–300; Rauchenberger (1999) 60. Alkuperäis- tä käsikirjoitusta säilytetään Vatikaanin kirjastossa (Ms. Barb. lat. 3552).

6. Tlemcen (Tilimsan) oli abdalwadidien hallitseman valtion pääkaupunki vuoteen 1559.

7. Sanudo, *Diarii*, XXVI, f. 103r; Rauchenberger (1999) 62–63.

8. Rauchenberger (1999) 66. Luetteloa säilytetään Va- tikaanin kirjastossa (Vat. Lat. 3966).

9. Rauchenberger (1999) 68. Käsikirjoitusta säilytetään Vatikaanin kirjastossa (Vat. Ar. 80).

Sebastiano del Piombo: ”Tuntematon humanisti” (n. 1520). Dietrich Rauchenbergerin mukaan maa- laus esittäisi Leo Africanusta. Hänen tulkintansa perustuu miehen epätavalliseen ulkonäköön, joka tuo mieleen enemmän juutalaisen tai pohjoisafrikkalaisen kuin ajalle tyypillisen italialaisen herras- miehen. Erityisesti miehen parta on epämuodikas. Kiinnostava yksityiskohta on pöydällä oleva maa- pallo, mikä viittaisi maantieteeseen – avoinna olevan kirjan tekstiä ei voi lukea. Rauchenbergerin tulkinta on uskottava mutta miksi Sebastiano del Piombo olisi maalannut al-Hasan b. Muhammadin muotokuvan vuonna 1520, joka vielä tuolloin ei ollut kuuluisa Leo Africanus? Sebastiano (n. 1485– 1547) aloitti uransa Venetsiassa ja siirtyi 1511 Roomaan, missä hän ystäväystyi Michelangelon kans- sa (riidellyään ensin Rafaellon kanssa). Hän maalasi monien vaikutusvaltaisten ja tunnettujen miesten muotokuvia. Kun Rafaello kuoli 1520, Sebastianoa pidettiin Rooman parhaimpana muotokuvamaa- larina. Maalauksen omistavan museon (National Gallery of Art, Washington DC) mukaan mies voisi olla Marcantonio Flaminio (1498–1550), tunnettu roomalainen runoilija ja humanisti, joka oli Se- bastianon hyvä ystävä. Tietysti on mahdollista, että maalauksen mies ei ole sen paremmin al-Hasan kuin Marcantonio vaan todellakin – tuntematon humanisti.

seikkailija, jonka kohtalo oli osua väärään laivaan väärään aikaan.

Minä olen granadalainen

Al-Hasan b. Muhammadin elämästä ennen hänen vankeuttaan tiedetään vähän. Kaikki yksityiskohdat perustuvat niihin elämäkerrallisiin huomautuksiin, jotka sisältyvät hänen maantieteelliseen teokseensa. Muita lähteitä ei tunneta.

Omien sanojensa mukaan hän syntyi Granadassa, todennäköisesti syksyllä 1494.¹⁰ Hänen perhetaustansa ei ollut merkittävä, vaikka mies oli ylpeä syntyperästään ja ilahtui aina tavatessaan Granadan entisiä asukkaita.¹¹ Granada oli kuitenkin pelkkä unelma, sillä al-Hasanin perhe muutti pian Marokkoon. Syynä ei ollut espanjalaisten valloittajien suvaitsemattomuus vaan perhe seurasi kaupungin silmäätekevien esimerkkiä. Boadbil, Granadan viimeinen muslimihallitsija, muutti Marokkoon jo 1493. Kohdasta Granadan kukistumisen jälkeen marokkolainen lainoppinut Ahmad b. Yahya al-Wansharishi (1430–1508) julkaisi fatwan, jonka mukaan muslimien ei sopinut elää vääräuskoisten alaisuudessa. Jos vääräuskoisten valta oli lempeää, sitä suuremmalla syyllä muslimien olisi lähdeittävä, sillä suvaitsevaisuus johtaisi heidät helposti kiusaukseen tinkiä islamin vaatimuksista.¹²

Marokossa al-Hasanin perhe asettui Fezin kaupunkiin, josta tuli hänen todellinen kotipaikkansa ja siitä hänen lisänimensä ”al-Fasi” eli feziläinen. Poika opiskeli kuuluisassa al-Qarawiyyinin korkeakoulussa ja työskenteli jonkin aikaa kaupungin julkisessa sairaalassa (*bimaristan*), joka oli tarkoitettu köyhille, muukalaisille sekä mielisairaille. Valmistuttuaan al-Hasan astui Marokon pohjoisosia hallinneen wattasidi-sulttaani Muhammad II:n palvelukseen (hallitsi 1504–26).

Kiertelevän elämänsä al-Hasan väitti aloitaneensa neljätoistavuotiaana eli vuoden 1508 paikkeilla, jolloin hän olisi käynyt itäisellä Välimerellä kohteinaan Konstantinopoli, Beirut ja Bagdad. Mikä tämän matkan tarkoitus oli, sitä hän ei kerro – jos hän ylipäänsä teki koko matkaa.¹³ Talvella 1509–10 al-Hasan matkusti setänsä seurassa Sa-

haran ylitse Timbuktuun. Kyseessä oli diplomaattinen lähetystö, jonka tarkoituksena oli lujittaa wattasidi-sulttaani Muhammad II:n suhteita askia Muhammad Tureen (1493–1528), joka hallitsi mahtavaa Songhai-valtakuntaa Nigerin mutkassa. Itse askiaa al-Hasan ja hänen setänsä eivät tavanneet vaan luultavasti hänen veljensä Umar Kamdiagun, joka toimi askian sijaisena valtakunnan länsiosissa.¹⁴ Kaksi vuotta myöhemmin al-Hasan vieraili toistamiseen Timbuktussa, mutta tällä kertaa yksityisesti. Timbuktusta hän jatkoi matkaansa edelleen sudanilaiseen Afrikkaan vierailien Malissa ja Jennessä; sieltä edelleen Hausamaan ja Bornun kautta Egyptiin, kunnes palasi Feziin vuonna 1514.

Jos al-Hasanin ensimmäistä Timbuktun matkaa voidaan pitää historiallisena tietämyksen varauksin, on hänen toisen matkansa todennäköisyys kyseenalainen varsinkin laajuutensa osalta.¹⁵ Hänen kuvauksensa sudanilaisesta Afrikasta ei sisällä mitään sellaista, joka todistaisi hänen välttämättä käyneen paikan päällä. Hän on voinut helposti kerätä tietonsa marokkolaisilta kauppiailta ja länsiafrikkalaisilta pyhiinvaeltajilta, joita hän tapasi matkoillaan Pohjois-Afrikassa. Muiden lähteiden puuttuessa emme voi hylätä mahdollisuutta, että osa al-Hasanin matkoista edustaisi vain myöhempien tutkijoiden toiveita, jotka ovat lukeneet hänen maan-

10. Tutkimuskirjallisuudessa miehen syntymä ajoitetaan vuosille 1489–1496. Sen perusteella, mitä hän itse kertoo iästään suhteessa tunnettuihin historiallisiin tapahtumiin, syksy 1494 on todennäköisin. Ks. Pekka Masonen (2002) 'Leo Africanus: The Man with Many Names', *Al-Andalus-Magreb. Revista de estudios árabes e islámicos*, VIII–IX, fasc. 1, 118.

11. Yhteenkuuluvuuden tunne Granadan entisten asukkaiden parissa oli vahva. Kerran Marokossa muuan granadalainen kestisi al-Hasania ja hänen yhdeksää matkakumppaniaan kodissaan kolme päivää (ks. Giouan Lioni Africano, *Delle descrittione dell'Africa et delle cose notabili che ivi sono*, f. 24, 'Elmadina citta di Hascora'. Teoksessa: Giovanni Battista Ramusio, *Delle navigationi et viaggi*, osa I, Venetsia 1550).

12. Ks. Lauren Benton (2002) *Law and Colonial Cultures. Legal Regimes in World History 1400–1900*, Cambridge, 1–2.

13. Masonen (2002) 119–20.

14. Giouan Lioni Africano, *Descrittione*, f. 26, 'Teneus Monte'; Masonen (2002) 120n.23.

15. Humphrey J. Fisher (1978), 'Leo Africanus and the Songhay Conquest of Hausaland', *International Journal of African Historical Studies*, XI, 126.

tieteellistä teostaan matkakirjana, ikään kuin se perustuisi kirjoittajansa omiin havaintoihin.¹⁶

Al-Hasan kirjoitti teoksensa Italiassa ja hänen asemansa perustui paavin suosioon. On mahdollista, että hän liioitteli matkojensa kattavuutta vaikuttaakseen ylhäisen suojelijansa silmissä mielenkiintoisemmalla ja tärkeämmällä. Lisäksi käsitys totuudellisuudesta oli tuolloin eri kuin omana aikanamme. ”Ei mestaruus piile siinä, että on kokenut sen mitä piirtää vaan siinä ettei ole koskaan kokenut sitä”, kuten muuan miniatyristi toteaa Orhan Pamukin 1500-luvun lopun Konstantinopoliin sijoittuvassa romaanissa *Benim Adın Kırmızı* (suom. *Nimeni on Punainen*, Tammi 2000). Kirjoittihan myös Olaus Magnus ”Pohjoisten kansojen historiansa” ikään kuin kaikki tiedot perustuisivat hänen omiin havaintoihinsa, vaikka näin ei ollut.¹⁷

Historiallisesti kysymys al-Hasanin matkojen todenperäisyydestä on yhtä toisarvoinen kuin keskustelu siitä, kävikö Marco Polo todella Kiinassa vai ei.¹⁸ Kysymys on toki kiinnostava al-Hasanin henkilöhistorian kannalta sekä arvioitaessa hänen maantieteellisen teoksensa arvoa historiallisena lähteenä. Al-Hasanin maineen ja myöhemmän vaikutuksen kannalta kysymys on merkityksellinen. Ennen kuin 1800-luvun alun eurooppalaiset tutkimusmatkailijat osoittivat, että al-Hasanin kuvaus sudanilaisesta Afrikasta on virheellinen, hänen teokseensa suhtauduttiin luotettavana silminnäkijän todistuksena – aivan kuten keskiaikaiset lukijat eivät voineet erottaa tarua todesta mestari Miljoonan tarinoissa, kunnes portugalilaiset merenkävijät avasivat uudelleen yhteyden Kiinaan.

Vuoden 1514 jälkeen al-Hasan omistautui täysin rinnoin vaeltamiselle. Hän teki useita matkoja eri puolille Marokkoa hallitsijansa toimeksiannosta mutta myös omaksi ilokseen. Eteläisessä Marokossa hänen seuranaan oli usein mies, jota al-Hasan kutsuu teoksessaan ”šeriffiksi” (*sharif*).¹⁹ Kyseessä oli todennäköisesti Ahmad al-Araj (n. 1488–1557), joka nuoremman veljensä Muhammad al-Shaykh al-Mahdin kanssa hallitsi Marrakeshistä käsin eteläistä Marok-

koa ja taisteli menestyksellisesti Atlantin rannikolla ryösteleviä portugalilaisia vastaan. Veljekset perustivat saadilaisen hallitsijasuvun, joka lopulta syrjäytti wattasidit ja yhdisti Marokon vuonna 1554.

Vuoden 1516 paikkeilla al-Hasan siirtyi Algerian ja Tunisian alueelle. Keväällä 1517 hän saapui Niilin suistoon, missä hän todisti kuinka turkkilaiset valloittivat Egyptin. Hän lienee jatkanut matkaansa Arabian niemimaalle. Al-Hasan oli paluumatkalla Tunisiaan, kun hän epäonnekseen – tai onnekseen – kohtasi Bobadillan.

Minä olen valloittaja

Paavin kannalta al-Hasanin kaltaisen oppineen seikkailijan ilmestyminen Roomaan oli kuin taivaan lahja. Medici-paavi Leo X:n (1513–21) jälkimaine on kelvoton. Protestanttisissa maissa hänet muistetaan groteskina sybariittina, jonka pontifikaatti oli yksi paavinvallan paheellisimpia. Katoliset puolestaan toteavat valittaen, että paaviksi valittiin läntisen kristikunnan kriittisenä hetkenä mies, joka omistautui metsästykselle ja tyhjänpäiväisille leikeille sen sijaan, että olisi tarttunut vakavasti kirkon yhtenäisyyttä uhkaaviin haasteisiin. Leo X:n kohtaloksi

16. Al-Hasanin matkoista, ks. Raymond Mauny (1954), 'Note sur les "grands voyages" de Léon l'Africain', *Hesperis*, xli, 379–94.

17. Ks. Olaus Magnus, *A Description of the Northern Peoples*, toim. P.G. Foote, 3 osaa, Lontoo 1996 [Hakluyt Society, 2nd series, clxxxii–clxxxiv], johdanto, I, s. lii–liv. Vuosina 1909–25 ilmestyneen neliosaisen ruotsinkielisen laitoksen ja sen uusintapainosten ohella Hakluyt Societyn julkaisema englanninkielinen laitos on ainoa täydellinen käännös Olaus Magnuksen teoksesta. Erikoinen piirre englanninkielisessä laitoksessa on suomalaisten tutkijoiden puuttuminen. Kyseessä tuskin on toimittajan tai kustantajan ratkaisu, sillä käännöksen valmistelussa on hyödynnetty runsaasti ruotsalaisia, norjalaisia ja tanskalaisia tutkijoita. Käännöstyötä ja teoksen julkaisemista tukivat useat ruotsalaiset rahoittajat. Suomalaisesta aiheeseen liittyvästä kirjallisuudesta on huomioitu vain muutamia, joista tuorein on Kustaa Vilkinson englanninkielinen artikkeli suomalaisten helmenpyynnistä vuodelta 1980.

18. Ks. Antti Ruotsala (1997) 'Marco Polo: nojatuoli-matkaaja vai Khubilai-kaanin korkea-arvoinen virkamies'. Teoksessa: Harry Halén (toim.) *Samudraphe-na – valtameren vaabto. Kirjoitelmia itäisiltä mailta*, Helsinki [Suomen Itämaisen Seuran suomenkielisiä julkaisuja n:o 26], 125–32.

19. ”Šeriffi” oli arvonimi, jonka kantajan uskottiin olevan (tai joka itse väitti olevansa) sukua profeetta Muhammadille.

koitui uskonpuhdistus, jonka merkitystä hän ei jälkiviisaisten tuomariensa mielestä ymmärtänyt kyllin ajoissa. Toisaalta hänellä oli mielessään paljon vakavampia ja konkreettisempia murheita kuin Alppien takana suutaan pieksevä entinen augustinolaismunkki.

Uskonpuhdistuksen värittävä moralisoi-va mielikuva jättää varjoonsa sen tosiasian, että Leo X oli myös määrätietoinen poliitikko, joskaan hänen saavutuksensa poliittikkona eivät olleet erityisen tuloksellisia tai yhtä näyttäviä kuin hänen kevytmielisemmät harrastuksensa. Italiassa hänen tavoitteensa oli Medicien valta-aseman säilyttäminen Firenzessä. Mutta hänellä oli mielessään suurempiakin suunnitelmia, joista yksi oli Pohjois-Afrikkaan suuntautuvan ristiretken organisoiminen. Ristiretkeä olisi johtanut keisari Maksimilian alaisuudessaan Ranskan kuningas Frans, Espanjan kuningas Kaarle (Maksimilianin poika; tuleva keisari Kaarle V), ja Portugalin kuningas Manuel.²⁰ Suunnitelma ei perustunut haihateluun vaan tarkkanäköiseen analyysiin Välimeren valtopoliittisesta tilanteesta, jossa keskeisellä sijalla olivat osmanien valtakunta ja Italian turvallisuus.

Kun sulttaani Muhammad II ”Valloittaja” (*Fatih*) oli kukistanut Konstantinopolin toukokuussa 1453, hän keskittyi lujittamaan osmanien valta-aseman Balkanilla. Muhammad piti itseään toisena Aleksanterina ja hänen unelmansa oli valloittaa Rooma.²¹ Kreikassa Thessalia, Peloponnesos ja Aigeian meren saaret puhdistettiin latalaisista ruhtinaskunnista Rhodoksen johanniitoja lukuun ottamatta; Serbia ja Bosnia liitettiin suoraan valtakunnan keskushallinnon alaisuuteen; venetsialaiset karkotettiin Albanian; Valakian hospodar pakotettiin vasalliksi; Mustalla merellä Krimin kaani tunnusti Valloittajan herrakseen. Näin Unkarista tuli läntisen kristikunnan etuvartio turkkilaisia vastaan mutta sisäisten valtataistelujen repimänä se sopi huonosti tähän tehtävään. János Hunyadin loistava voitto turkkilaisista Belgradissa (Nándorfehérvár) heinäkuussa 1456 vain lykkäsi Valloittajan hyökkäystä länteen. Hunyadi itse kuoli kohta taistelun jälkeen. Albaniassa Skanderbeg onnistui Venetsian tuella pidättelemään vyöryä

vuoteen 1468. Mutta lokakuussa 1476 turkkilaiden etujoukot hävittivät jo Kärnteniä ja Friulia. Heinäkuussa 1480 turkkilaiset nousivat maihin Apuliassa, missä he valtasivat Otranton tukikohdakseen. Huhuttiin, että pohjoisessa valmistautui yli 30 000 turkkilaisen armeija hyökkäämään maitse Venetsian selustaan. Näytti siltä, että olisi vain ajan kysymys, milloin Valloittaja ratsastaisi janitsaareineen Rooman porteille, kunnes sattuma puuttui peliin.

Sulttaani Muhammad II kuoli yllättäen (49-vuotiaana) 3. toukokuuta 1481. Venetsiassa riemuuttiin, kun uutiset ehtivät sinne kaksi viikkoa myöhemmin: ”Suuri kotka on kuollut!”²² Valtaistuimelle nousi hänen poikansa Bajasid II ja osmanien laajentuminen länteen pysähtyi. Lähes yhtämittäinen sota Unkaria ja Venetsiaa vastaan oli jännittänyt valtakunnan voimavarat äärimmilleen. Bajasidin hallitessa ainoat aluelajennukset Balkanilla olivat Moldavia (1484) sekä viimeisten venetsialaisten linnoitusten kukittaminen Peloponnesoksella (1499–1502). Vaikka turkkilaiset vetäytyivät Otrantosta syksyllä 1481, he eivät hylänneet Italiaa. Ranskan ja Espanjan taistellessa Italian heruudesta tappiolla jääneet italialaiset ruhtinaat saattoivat aina uhota turvautuvansa turkkilaisiin. Kyse ei ollut vain hypoteettisesta mahdollisuudesta: vuonna 1499 Bajasid lupasi Napolin kuningas Fredrikille (1496–1501) lähettävänsä hänen tuekseen 25 000 miestä taistelemaan Ranskaa ja Venetsiaa vastaan, jos saisi vastineeksi Otranton. Jumalaton liitto jäi italialaisten onneksi solmimatta.²³

Huhtikuussa 1512 vanha ja sairaalloinen Bajasid syrjäytettiin ja uudeksi sulttaaniksi nousi hänen poikansa Selim, lisänimeltään ”Julma” (*Yavuz*, oik. ankara). Selimin johdolla osmanien valtakunta alkoi taas kasvaa. Laajentuminen suuntautui itään ja vastaan nyt osmaneista tuli aasialainen suurvalta. Nopeilla sotarekillään Selim kukisti itäisen Anatolian muut turkkilaiset valtiot ja voitti Iranin shaahi Ismailin perusteellisesti elokuussa 1514. Keväällä 1516 Selim oli sotajoukkoineen Syyrian rajalla. Syyriaa, kuten Palestiinaa ja suurta osaa Arabiasta, hallitsivat egyptiläiset mamelukit. He olivat alun-

perin turkkilaissyntyisiä orjasotilaita (*mameluk*), jotka olivat kaapanneet vallan Egyptissä vuonna 1250.

Mamelukkien maine perustui heidän voittoihinsa mongoleista ja ristiritareista, mutta 1500-luvulle tultaessa heidän sotilaallinen puhtinsa oli kadonnut. Aseteknologian osalta osmaneilla oli ehdoton ylivoima, sillä perinteilleen uskolliset mamelukit halveksivat tuliaseita. Sota alkoi, kun Selim valloitti Aleppon elokuussa 1516. Muodollisen syyn sodalle tarjosi se, että Mekan suuršeriffi oli pyytänyt Selimiä suojelemaan islamin pyhiä kaupunkeja Mekkaa ja Medinaa Punaiselle merelle ilmestyneitä portugalilaisia vastaan. Mamelukkien ei uskottu pystyvän torjumaan portugalilaisia, jotka olivat murskanneet Egyptin sotalaivaston Intian rannikolla Diun meritaistelussa helmikuussa 1509. Ratkaiseva taistelu osmanien ja mamelukkien välillä käytiin Kairon lähistöllä (al-Raydaniyya) 22. tammikuuta 1517.

Läntiselle kristikunnalle Egyptin joutuminen osmanien valtaan oli vakava isku, sillä nyt turkkilaiset hallitsivat koko Lähi-itää. Keisari Maksimilian oli varma, että kristikuntaa uhkasi perikato.²⁴ Valloituksella oli myös taloudellisia seurauksia. Egypti oli idän maustekaupan keskus ja sillä oli perinteisesti läheiset suhteet Venetsiaan. Maat olivat yhteistoimin yrittäneet häätää portugalilaiset Intian valtamereltä säilyttääkseen maustekaupan monopolin itsellään (Egyptin osalta hanke päättyi Diun katastrofiin; Venetsian osalta Cambraian liittoon). Nyt tuottoisa maustekauppa oli turkkilaisten käsissä.

Vakavinta oli se, että osmanit saattoivat helposti laajentaa valtaansa edelleen Pohjois-Afrikkaan, jonka pienistä valtioista ei olisi vastusta Selimin sotajoukoille. Kaikki Pohjois-Afrikan hallitsijat eivät olleet turkkilaisten tulosta riemuissaan vaan etsivät mieluummin tukea Espanjasta – säilyttääkseen näin valtaistuimensa – mutta toiset taas näkivät tilanteessa oivan tilaisuuden ajaa omia intressejään osmanien avulla. Jälkimmäiseen ryhmään kuului pahamaineinen kreikkalaissyntyinen mutta turkkilaistunut merirosvo Hayreddin Barbarossa (n. 1466–

1546), joka oli pesiytynyt kurkunleikkaajineen Algerian rannikolle 1500-luvun alussa.

Elokuussa 1519 Hayreddin löi Algeriaan hyökänneen espanjalaisen armeijan. Saman vuoden lopulla hän lähetti edustajansa Konstantinopoliin ja tunnusti Suur-Turkin herrakseen. Selimin vastaus oli lähettää Algeriin beylerbeyn arvomerkit sekä kaksi tuhatta janitsaaria ja tykistöä auttamaan maataisteluissa espanjalaisia vastaan. Kun tieto Selimin ja Hayreddinin liitosta levisi, Italiassa alettiin pelätä, että turkkilaiset nousisivat kohta maihin Sisiliassa. Tässä tilanteessa nopea ja päättäväinen isku Pohjois-Afrikkaan olisi Italian turvallisuuden kannalta järkevämpi ratkaisu kuin hyökkäys osmanien päävoimia vastaan Balkanilla, missä kaikki yritykset kukistaa turkkilaiset olivat päättyneet masentaviin tappioihin.

Minä olen lepakko

Paavi Leo X:n suunnitteleman ristiretken onnistuminen edellytti huolellista valmistautumista. Pohjois-Afrikka ei ollut tuntematon alue eurooppalaisille. Se oli aikanaan ollut keskeinen osa Rooman valtakuntaa. Vasta islamilainen valloitus irrotti 700-luvulla Pohjois-Afrikan Etelä-Euroopasta, vaikka yhteydet Välimeren rantojen välillä eivät katkenneet kokonaan. Kauppa alkoi elpyä 1100-luvulla italialaisten aloitteesta. Kaupallisista suhteista huolimatta ajankohtaiset tiedot Pohjois-Afrikasta olivat vähäisiä. Uuden ajan alussa tärkeimmät tietolähteet olivat yhä varhaisten kirkkoisien kirjoitukset sekä harvat säilyneet antiikinaikaiset latinankieliset teokset.²⁵

20. Kenneth M. Setton (1984) *The Papacy and the Levant (1204–1571), Volume III: The Sixteenth Century to the Reign of Julius III*, Philadelphia [Memoirs of the American Philosophical Society vol. 161], 172ff.

21. Muhammad II:n suunnitelmista ja suhteesta länsimaihin, ks. Franz Babinger (1978) *Mehmed the Conqueror and His Time*, toim. William C. Hickman, Princeton [Bollingen Series xcvi], 494–508.

22. Muhammad II:n kuolemasta, ks. Babinger (1978) 404 ja 408.

23. Halil Inalcik (1973) *The Ottoman Empire. The Classical Age 1300–1600*, London, 31.

24. Setton (1984) III, 169.

25. Pekka Masonen, 'Kultaa, kristittyjä ja koirankuonolaisia. Euroopan ja Afrikan kohtaamisia keskiajalta', *Historiallinen Aikakauskirja*, 4/1999, 336–37.

Rafaello Santi: "Paavi Leo X ja kaksi kardinaalia" (n. 1518). Vasemmalla paavin serkku Giulio eli tuleva Klemens VII; oikealla Luigi de' Rossi. Suomen Kuvapalvelu/Bridgeman.

Täsmällisen maantieteen ja menestyksellisen sodankäynnin välinen yhteys ymmärrettiin 1500-luvulla. Juuri tästä syystä al-Hasan oli tärkeä. Mauri tunsu Pohjois-Afrikan hyvin, ja hän oli halukas yhteistyöhön paavin ja hänen neuvonantajiansa kanssa. Viimeistään syksyllä 1519 al-Hasan vapautettiin ja hänelle myönnettiin vuotuinen apuraha.²⁶ Mauri puolestaan kääntyi kristinuskoon. Al-Hasan b. Muhammad kastettiin Pietarinkirkossa paavin läsnäollessa loppiaisenä 1520, ja hän sai nimekseen ylhäisen suojelijansa (Giovanni de' Medici) mukaan Johannes Leo de Medicis; italiaksi Giovanni Leone; arabiaksi Yuhanna 'l-Asad al-Gharnati ("Johannes Leo Granadalainen"); tai Leo Africanus kuten häntä myöhemmin kutsuttiin.²⁷

Oliko kääntyminen vapauden hinta vai oliko taustalla miehen oma laskelmointi, sitä emme voi tietää. Kovin syvällinen hänen uskonsa tuskin oli, eikä sitä varmasti edes vaadittukaan. Toisaalta kääntyminen ei välttämättä edustanut al-Hasanille mitään moraalista ongelmaa. Koraanin (16:106)

mukaan muslimi voi painostuksen alaisena teeskennellä kääntyvänsä toiseen uskontoon, jos hän sisimmässään säilyttää islamin.²⁸

Joka luopuu uskostaan Jumalaan – *paitsi jos hänet pakotetaan siihen*, vaikka hän on sydämessään mieltynyt uskoonsa – ja riemumielin valitsee epäuskon, saa Jumalan vihan päälleen, ja häntä odottaa ankara rangaistus.

Myöskään veljeily vääräuskoisten kanssa ei aina ole pahasta, jos se on olosuhteisiin nähden välttämätöntä (3:28).²⁹

Uskovat älkööt ottako uskottomia suojelejoikseen toisten uskovien sijasta. Joka näin tekee, on sanoutunut irti Jumalasta, *paitsi jos pelkätte heitä*.

Ohjeet eivät ole yksiselitteisiä (vrt. al-Wan-sharishi edellä). Toisaalta Koraani painottaa islamin pyhien miesten esimerkkiä, jotka eivät missään tilanteissa tinkineet oikeasta uskosta. Sunnalaisuudessa teeskentelyn ja veljeilyn periaate (*taqiyya*) oli enemmän teoreettinen kuin konkreettinen kysymys, sillä sunnalaiset joutuivat harvoin tilanteisiin, joissa heidän uskonsa olisi ollut koetuksella. Välimeren alueella kristittyjen vangeiksi jääneiden muslimien määrä oli sitenkin niin vähäinen, että mitään yleistä tarvetta pohtia heidän asemaansa islamin sääntöjen kannalta ei syntynyt.

Katolisen kirkon kannalta kristittyjen vankeiden asema Pohjois-Afrikassa oli vakava asia, sillä kääntymistä islamiin pidettiin kuolemansyntyinä. Ne kristityt, jotka vankeudessa omaksuivat islamin, eivät yleensä enää haaveilleet paluusta kotimaahansa vaan assimiloituivat uuteen ympäristöönsä. Luopiot, jotka onnistuivat palaamaan kotimaahansa, salasivat harha-askeleensa. Jos lunastettu vanki paljastui jälkeen päin luopioksi, hänen oli korvattava lunnaansa lunastajilleen.

Toisaalta kristittyjä vankeja ei painostettu kääntymään islamiin paitsi poikkeustapauksissa (ammattimiehet, nuoret naiset, lapset), sillä luopioita ei haluttu lunastaa ja näin heidän kaupallinen arvonsa oli vähäi-

sempi. Niin ikään islamin laki kielsi käyttämästä muslimeja yhtä raskaissa töissä kuin kristittyjä vankeja, esimerkiksi kaleerien soutajina. Juuri tästä syystä vangiksi saatuja pappeja ei haluttu vapauttaa, koska heidän läsnäolonsa esti tehokkaasti muita vankeja kääntymästä muslimeiksi.³⁰

Italiassa muslimiorjiin kohdistui suurempi paine. Yksittäistapauksissa, kuten Leo Africanuksen kohdalla, heitä suostuteltiin kääntymään kristityiksi. Omasta kulttuuristaan ja uskonveljistään irrallaan moni taipui vaihtamaan uskontoa. Myös Pohjois-Afrikasta saapuneet poliittiset pakolaiset kääntyivät vapaaehtoisesti, sillä heillä ei usein ollut paluuta takaisin. Liiallista painostusta hillitsi pelko mahdollisista vastatoimista Pohjois-Afrikan kristittyjä vankeja kohtaan.

Suurin osa Italian muslimiorjista säilytti uskonsa ja he muodostivat omia yhteisöjään omine vakiintuneine oikeuksineen. Medicien hallitseman Toskanan suurherttuakunnan alaisessa Livornossa muslimiorjat saivat vuonna 1616 luvan rakentaa itselleen moskeijan ja esimerkkiä seurattiin pian muuallakin.³¹ Livornon kohdalla lupaan vaikeasti varmasti se, että kaupungissa oli huomattava juutalainen yhteisö, joka nautti ajan oloihin nähden poikkeuksellisen laajoista uskonnollisista ja poliittisista vapauksista. Vuonna 1592 suurherttua Ferdinand oli luvannut antaa Livornossa turvapaikan kaikille kansallisuuksille uskontoon katsomatta. Tavoitteena oli näin lisätä kaupungin taloudellista aktiivisuutta.³²

Leo Africanuksen halukkuus yhteistyöhön ei välttämättä tee hänestä pyrkyriä, joka Aisopoksen tarinan lepakon tavoin säilytti aina nahkansa näyttelemällä tarpeen mukaan lentävää hiirtä tai lintua (lepakolla viitattiin Roomassa henkilöön, joka saavutti korkean aseman ansioitta vain mielistelemällä ylempiään). Toki hän on saattanut tuntea itsensä imarrelluksi ollessaan huomion keskipisteenä ja saavuttaessaan yhtäkkiä paavin hovissa aseman, jollaista hän ei olisi voinut saavuttaa kotimaassaan. Yhtä hyvin hän on voinut tuntea aitoa yhteenkuuluvuutta paavin lähipiirissä liikkuneisiin oppineisiin ja siksi halunnut jakaa tietonsa heidän kanssaan.

Al-Hasanin sopeutumista uuteen ympäristöönsä helpotti se, että italia oli Välimeren alueen yleiskieli. Hän oli tavannut monia italialaisia Marokossa. Hän esimerkiksi mainitsee genovalaisen kauppiaan nimeltään ”Toniazzo Murino” (Tommaso di Marino), joka oli asunut Fezissä liki kolmekymmentä vuotta.³³ Al-Hasanin yhteistyöhalukkuus ei myöskään ollut poikkeuksellista. Vuonna 1559 muuan tunisialainen Hajji Ahmed, joka oli myös jäänyt espanjalaisten merirosvojen vangiksi ja päätenyt Venetsiaan, suostui auttamaan kuuluisaa kartanpiirtäjää Giacomo Gastaldia (n.1500–1566) laatimaan arabiankielisen maailmankartan ja ansaitsi näin vapautensa.³⁴

26. Al-Hasan ei ollut ainoa eksoottinen vieras Vatikaanissa. Leo X suojeli myös etiopialaista munkki Tuomasta, jonka hän nimitti Rooman etiopialaisen yhteisön johtajaksi. Ks. Renato Lefevre (1965), 'Note su alcuni pellegrini etiopi in Roma al tempo di Leone X', *Rassegna di Studi Etiopici*, xxi, 16–26.

27. Lisänimi ”Africanus” (Africano) ei ole myöhempää eurooppalaista keksintöä vaan mies itse käytti sitä italiansuolaisissa nimikirjoituksissaan (ks. Rauchenberger, 1999, 151, kuva 51). Se, miksi hän ei kutsunut itseään ”afrikkalaiseksi” arabiansuolaisissa nimikirjoituksissaan, johtuu siitä, että arabiaksi ”Afrikka” (*Ifriqiya*) tarkoitti vain nykyistä Tunisian aluetta eli entistä roomalaista Afrikkaa (Africa Proconsularis). Tuon ajan eurooppalaisille ”Afrikka” tarkoitti nykyistä Pohjois-Afrikkaa (pl. Egypti). Saharan eteläpuolista Afrikkaa kutsuttiin nimillä ”Guinea” (Atlantin rannikko) ja ”Etiopia” (mantereen sisäosat). ”Libya” puolestaan tarkoitti Saharaa ja nykyistä Etiopiaa kutsuttiin Abessiniksi.

28. Suomennos Jaakko Hämeen-Anttila (Helsinki 1995: Basam Books). Korostus lisätty.

29. *Ibid.*

30. Friedman (1983) 88–90.

31. Ks. Salvatore Bono (1999) *Schiavi musulmani nell'Italia moderna*, Napoli. Bonon mukaan Italiaan olisi päätenyt orjaksi jopa 120 000 muslimia ajalla 1500–1700. Poliittisista pakolaisista, ks. Henry de Castries (1928) 'Trois princes marocains convertis au christianisme'. Teoksessa: *Mémorial Henri Basset. Nouvelles études nord-africaines et orientales*, Paris [Publications de l'institut des hautes-études marocaines xvii–xviii], 141–58.

32. J.R. Hale (1977) *Florence and the Medici. The Pattern of Control*, London, 162–63.

33. Giouan Lioni Africano, *Descrittione*, f. 32, 'Sela citta'

34. Benjamin Arbel (2002) 'Maps of the World for Ottoman Princes? Further Evidence and Questions Concerning "The Mappamondo of Hajji Ahmed"', *Imago Mundi*, lrv, 19. Väitetään, että Hajji Ahmed ei oikeasti ollut olemassa vaan hän olisi kuvitteellinen hahmo, jonka avulla haluttiin parantaa venetsialaisten karttojen menekkiä Turkin markkinoilla. Mitään varmoja lähteitä hänen olemassa olonsa puolesta tai vastaan ei

Paavin suunnittelema ristiretki ei toteutunut. Ranskan ja Espanjan välinen sota muuttui Italiassa yhä kaoottisemmaksi. Keisari Maksimilian kuoli tammikuussa 1519 ja keisarin vaalissa olivat vastakkain Ranskan Frans ja Espanjan nuori Kaarle. Kumpikaan ei kelvannut paaville, jonka ehdokas oli aluksi Saksin, sitten Brandenburgin vaaliruhtinas, mikä kärjisti hänen suhteitaan molempiin mahtimiehiin. Sulttaani Selim puolestaan kuoli 22. syyskuuta 1520. Väli-tön vaara näytti väistyvän, kun valtaistuimelle nousi nuori Soliman. Venetsialaisten ja espanjalaisten lähettiläiden mukaan hän oli väty, joka tuskin aiheuttaisi harmia kristikunnalle...³⁵

Minä olen muukalainen

Paavi Leo X kuoli 1. joulukuuta 1521, mikä vaikutti välittömästi hänen suojattiansa elämään. Leo Africanus ei kuitenkaan ollut täysin riippuvainen paavista, sillä hän oli solminut suhteita moniin vaikutusvaltaisiin miehiin, joihin kuuluivat Viterbon kardinaali Egidio Antonini (1465–1532) sekä paavin henkilökohtainen sihteeri (ja tuleva kardinaali) Pietro Bembo (1470–1547).

Leo Africanus lähti Roomasta viimeistään vuoden 1522 lopulla. Yksi syy oli varmasti uuden paavin, ankarana ja lahjomattomana tunnetun hollantilaisen Hadrianus VI:n saapuminen kaupunkiin 29. elokuuta 1522. Ennen valintaansa Hadrianus oli toiminut nuoren Kaarlen puolesta Espanjan varakuninkaana sekä suurinkvisiittorina. Hänen saattoi siis olettaa suhtautuvan vihamielisesti edeltäjänsä suosimiin ilveilijöihin ja erityisesti kristinuskoon kääntyneen maurin läsnäoloon Vatikaanissa. Espanjassa politiikka oli muuttunut ja Granadan muslimit saivat valita vuonna 1502 joko kasteen tai maanpaon. Kasteen valinneisiin moriskoihin suhtauduttiin skitsofreenisesti: heidän epäiltiin yleisesti harjoittavan islamia salassa sekä vehkeilevän turkkilaisten ja pohjoisafrikkalaisten merirosvojen kanssa. Epäilyt eivät olleet tyystin aiheettomia.³⁶ Käytännöllisempi syy lähteä oli Roomassa puhjennut kulkutauti.³⁷

Leo Africanus asettui Bolognaan, missä hän ystäväystyi juutalaisen lääkärin ja oppi-

neen Jakob Mantinon kanssa. Eri uskonnoista huolimatta miehiä yhdisti yhteinen syntyperä ja kokemukset. Myös Jakob oli taustaltaan espanjalainen ja hänen perheensä oli joutunut lähtemään Katalonian Tortosasta, kun juutalaiset karkotettiin katolisten majesteettien valtakunnasta toukokuussa 1492. Suurin osa Espanjan juutalaisista siirtyi Marokkoon ja muualle Pohjois-Afrikkaan ja sieltä edelleen osmanien hallitsemalle alueelle, missä heidät otettiin hyvin vastaan.

Jakobin perhe päätyi Mantovaan. Hän opiskeli lääketiedettä aluksi Padovassa ja myöhemmin Bolognassa, mikä oli 1500-luvun alussa Italian juutalaisen kulttuurin keskus. Valmistuttuaan hän harjoitti Bolognassa lääkärin ammattiaan ja käänsi hepreakielistä kirjallisuutta latinaksi. Hän saikin pian suuren maineen sekä taitavana lääkärinä että viisaana oppineena. Maineesa siivittämänä Mantino pääsi paavi Klemens VII:n lähipiiriin ja myöhemmin Paavali III (1534–49) nimitti hänet henkilölääkärin. Vuonna 1549 Mantino seurasi Venetsian lähettilästä Damaskokseen, missä hän kuoli samana vuonna.

Bolognassa Leo Africanus laati Mantinon kanssa arabian, hepreakin ja italiankielisen lääketieteellisen sanaston. Käsikirjoitus päättyi Mantinon kautta Espanjan Venetsian lähettiläelle ja sitä säilytetään Escorialin kirjastossa [cod. Arabo 598]. Sanasto ei sinänsä ole tärkeä, mutta se sisältää jälleen Leo Africanuksen omakätisen arabiankielisen nimikirjoituksen (”Tämän teoksen kirjoitti Yuhanna ’l-Asad Granadasta, joka ennen tunnettiin nimellä al-Hasan b. Muhammad al-Wazzan, Fezin kaupungin asukas...”) sekä viittauksen hänen suhteestaan Mantinon.³⁸

Leon kirjalliset harrastukset alkoivat jo ennen hänen vangitsemistaan. Maantieteellisessä teoksessaan hän kertoo laatineensa matkoillaan Marokossa kokoelman arabiankielisistä hautakirjoituksista.³⁹ Kokoelma ei ole säilynyt. Leon varhaisin säilynyt kirjallinen tuotos on Paavalin kirjeiden arabiankielinen käännös, joka on päivätty joulukuussa 1521, ja se sisältää hänen latinankielisen nimikirjoituksensa (”Johannes Leo

servus medicis”). Käsikirjoitusta säilytetään Modenassa [Biblioteca Estense, Ms. or. I.6.3].

Leo Africanus lienee palannut Roomaan vuoden 1523 lopulla. Epäsuosittu hollantilainen barbaari kuoli 14. syyskuuta ja kaksi kuukautta myöhemmin paaviksi valittiin uusi Medici, Leo X:n serkku Giulio, joka otti nimekseen Klemens VII (1523–34). Roomalaiset riemuitsivat ja monet Leo X:n entiset suojatit varmasti toivoivat, että vanhat hyvät ajat palaisivat.⁴⁰ Uusi paavi tunsu Leo Africanuksen kardinaalin vuosiltaan ja toivotti tämän tervetulleeksi hoviinsa. Entiseen ei kuitenkaan ollut paluuta, sillä Ranskan ja nyt jo Meksikosta Filippiineille ulottuvan Habsburgien maailmanvallan välinen mittelö sai Italiassa yhä tuhoisampia muotoja. Klemens sitoutui Ranskaan, mikä kostautui kun Frans jäi Kaarlen vangiksi Paviassa 24. helmikuuta 1525. Paavin tuki Fransille joh-ti avoimeen välirikoon keisarin kanssa.

Minä olen kirja

Palattuaan Roomaan Leo Africanus viimeisteli maantieteellisen teoksensa, joka valmistui 10. maaliskuuta 1526.⁴¹ Hän kirjoitti teoksensa kehnolla italiankielellä, vaikka lienee turvautunut arabiankielisiin muistiinpanoihin, joita hän on saattanut tehdä jo ennen vangitsemistaan (olihan Marino Sanuton mukaan hänen hallustaan löytynyt arabiankielisiä tekstejä). Pitkään ajateltiin, että Leo Africanuksen alkuperäinen käsikirjoitus olisi kadonnut ajan saatossa.⁴² Siksi oli suuri yllätys, kun hänen teoksensa kä-sinkirjoitettu italiankielinen versio (*Cosmographia & geographia de Affrica*) löytyi Lontoosta vuonna 1931. Käsikirjoitusta säilytetään nyt Italian kansalliskirjastossa Roomassa (Ms. VE 953).⁴³ Tyyliiltään ja rakenteeltaan käsikirjoitus eroaa huomattavasti teoksen painetusta versiosta mutta sisältönsä puolesta se on lähes yhdenmukainen. Vaikka ei ole täysin varmaa, onko kyseessä juuri Leo Africanuksen alkuperäinen käsikirjoitus vai yksi niistä käsin kirjoitetuista kopiaista, joita liikkui Italiassa ennen kuin teos painettiin, edustaa käsikirjoitus kiistatta sitä alkutekstiä, josta painettu versio on muokattu. Käsikirjoitus on yhä julkaisematta muutamia otteita lukuun ottamatta.⁴⁴

Leo Africanuksen teos painettiin Venetsiassa ensimmäisen kerran toukokuussa 1550 ja sen otsikkona oli *Descrittione dell’Africa* eli ”Afrikan kuvaus”. Teos sisältyy Giovanni Battista Ramusion (1485–1557) kuuluisaan kokoelmaan *Delle navigationi et viaggi*, joka sisältää kuvauksia eurooppalaisten tutkimusmatkoista ja löytöretkistä niin vanhalla kuin uudella mantereella. Ramusio oli Venetsian senaatin ja myöhemmin kymmenen neuvoston sihteeri ja nuoruudestaan lähtien harras maantieteellisen kirjallisuuden ystävä.⁴⁵

Miten Ramusio oli saanut haltuunsa Leo Africanuksen teoksen, sitä hän ei kerro lukijoilleen. Venetsialaiselle humanistille Girolamo Fracastorolle omistamassaan esipuheessa Ramusio viittaa ylimalkaisesti ”tapah-tumiin, joiden kertominen veisi liiaksi aikaa”. Toisaalta hän mainitsee tavanneensa Roomassa herrasmiehen, joka oli tuntenut Leo Africanuksen hyvin. Tuo herrasmies on voinut olla kardinaali Egidio Antonini. Ramusio vieraili usein Roomassa Serenissiman asioissa ja hän on varmasti työnsä puolesta tavannut Antoninin, joka osallistui aktiivisesti Italian valtopoliittikkaan Kirkkovaltion

ole, paitsi hänen nimissään Venetsiassa vuonna 967 AH (1559–60 AD) painettu arabiankielinen maailman-kartta (*ibid.* 24).

35. Setton (1984) III, 193.

36. John Lynch (1984) *Spain under the Habsburgs, Volume I: Empire and Absolutism 1516–1598*, New York, 95.

37. Peter Partner (1976) *Renaissance Rome 1500–1559. A Portrait of a Society*, Berkeley, 81.

38. Masonen (2002) 127n.44.

39. Giouan Lioni Africano, *Descrittione*, f. 31, ’Salla’.

40. Partner (1976) 57–58.

41. Giouan Lioni Africano, *Descrittione*, f. 103.

42. Masonen (2002) 131–32.

43. Käsikirjoituksen historiasta, ks. Rauchenberger (1999) 126ff. Myös Angela Codazzi (1952) ’Dell’unico manoscritto conosciuto della ’’Cosmografia dell’Africa’’ di Giovanni Leone l’Africano’. Teoksessa: *Comptes rendus du Congrès international de géographie. Lisbonne 1949*, Lissabon, IV, 225–26.

44. Dietrich Rauchenberger (*op.cit.*) on julkaissut käsikirjoituksen Saharaa ja sudanilaista Afrikkaa koskevan osuuden saksankielisine käännöksineen. On todennäköistä, että koko käsikirjoitus julkaistaan lähivuosina.

45. Guglielmo Carradori (1883) *G.B. Ramusio. Monografia*, Rimini. Ramusion kokoelman sisällöstä, ks. George B. Parks (1955) ’The Contents and Sources of Ramusio’s *Navigazioni*’, *Bulletin of the New York Public Library*, LIX, 279–313.

palveluksessa. Huomattuaan venetsialaisen kiinnostuksen maantieteellistä kirjallisuutta kohtaan, hän on saattanut kertoa tälle eksoottisesta ystävästään ja tämän teoksesta. Toinen mahdollisuus on Pietro Bembo, joka paavi Leo X:n kuoleman jälkeen vietti useita vuosia Padovassa, Venetsian lähistöllä. Kirjeenvaihdon perusteella tiedämme, että Ramusio ja Bembo olivat yhteydessä toisiinsa.

Leo Africanuksen teos alkoi pian elää omaa elämäänsä. Teos käännettiin latinaksi ja ranskaksi jo vuonna 1556, englanniksi 1600, hollanniksi 1665 ja saksaksi 1805. Tasoltaan käännökset olivat kehoja; tämä pätee erityisesti latinankieliseen laitokseen. Omana aikanamme teoksesta on ilmestynyt käännöksiä niin espanjaksi kuin venäjäksi. Parhaimpana käännökseenä pidetään vuonna 1956 ilmestynyttä ranskankielistä laitosta, vaikka sen selitykset ovat vanhentuneet.⁴⁶ Suositukseksi teoksen teki se, että Leo Africanus tuntui avaavan eurooppalaisille lukijoille ikkunan kokonaan uuteen maailmaan, aivan kuten Kolumbus oli löytänyt Amerikan.⁴⁷ Aikalaisten vertaus on kieltämättä liioiteltu mutta Leo Africanuksen teos tarjosi niin sisältönsä kuin lähestymistapansa puolesta uuden tavan tarkastella Väli­meren eteläistä rannikkoa ja Afrikan sisäosia. Hänen vaikutuksensa ei rajoittunut yksistään maantieteeseen. Väitetään, että Shakespeare olisi kirjoittanut näytelmänsä *Othello* (1605) osittain Leo Africanuksen kokemusten perusteella.⁴⁸

Otsikostaan huolimatta teos ei ole koko Afrikan mantereen kuvaus. Painopiste on Pohjois-Afrikassa ja erityisesti Marokossa. Yksistään Fezin kaupungin kuvaus on pidempi kuin Tunisiaa ja Libyaä käsittelevät osuudet yhteensä. Saharan eteläpuolisista alueista kuvaus rajoittuu sudanilaiseen Afrikkaan, joka kuului karavaanikaupan piiriin. Leo Africanus ei kerro mitään Länsi-Afrikan rannikkoseuduista, Kongosta tai Etiopiasta, jotka olivat jo tuttuja eurooppalaisille lukijoille portugalilaisten löytöretkien myötä. Syynä lienee ollut hänen halunsa pitäytyä arabiankielisen kirjallisuuden perinteissä.

Rakenteellisesti teos jakaantuu yhdeksään

kirjaan. Ensimmäinen kirja on arabien tuntemaan Afrikan yleisesittely, minkä jälkeen kuvaus etenee siten, että kukin maantieteellinen kokonaisuus eli ”kuningaskunta” esitellään omana kirjanaan (Marrakesh, Fez, Tlemcen, Tunisia, Libya, sudanilainen Afrikka, Egypti). Viimeinen eli yhdeksäs kirja kuvailee Afrikan tärkeimpiä jokia, eläimiä, kasveja ja mineraaleja. Lähestymistapa on kulttuurihistoriallinen. Kirjoittaja huomioi ne keskeiset maantieteelliset seikat ja luonnonolosuhteet, joissa kunkin alueen asukkaat elävät, sekä ne ominais- ja erityispiirteet, joita alueen väestö tapoineen noudattaa. Jokaisen alueen kuvaukseen sisältyy historiallinen katsaus sekä huomioita taloudellisista ja kaupallisista oloista. Painopisteestä johtuen tiedot Marokosta ovat täsmällisempiä kuin muista alueista ja teoksen merkittävyttä arvioitaessa on muistettava, että sen kirjoittajalla ei ollut käytettävissään tarvittavaa lähdekirjallisuutta vaan hän joutui luottamaan lähes yksinomaan muistiinsa. Tämä selittää esimerkiksi kronologiset epä­johdonmukaisuudet.

Lähestymistavaltaan Leo Africanuksen teos kuuluu selkeästi arabiankieliseen ”reittien ja valtakuntien” (*al-masalik wa-’l-mamalik*) kirjallisuuden lajityyppiin, jonka tunnetuimpia edustajia olivat Ibn Haqwal (kirjoitti n. 988), al-Bakri (1068) ja al-Umari (n. 1338). Tällainen lähestymistapa ei ollut mitenkään vieras renessanssin eurooppalaisille oppineille, joille maantiede, kansatiede ja historia edustivat toisistaan erottamattomia aiheita. Kiinnostavan vertailukohdan tarjoaa esimerkiksi Olaus Magnuksen kirjoittama ”Pohjoisten kansojen historia” (*Historia de Gentibus Septentrionalibus*), joka painettiin Roomassa vuonna 1555.⁴⁹ Lähestymistavan ohella molemmille kirjoittajille on yhteistä heidän motiivinsa: kumpikin pyrki rikkomaan oman aikansa kielteisiä ja fantastisia mielikuvia sekä liittämään kotimaansa osaksi todellista maailmaa. Halutesaan tehdä oikeutta kotimaalleen ja omalle kulttuurilleen Leo Africanus kuvailee eurooppalaisille lukijoilleen – ehkä tiedostamattaan – Pohjois-Afrikan kukoistavana ja vauraana alueena, jonka valloittaminen olisi kaikin puolin kannattavaa kristikunnalle.

Samalla tavoin Olaus Magnus pyrki – tietoisesti – osoittamaan lukijoilleen, että Pohjola ei ollut mikään pahalaisen pesä (Jeremia 1:14) vaan siellä oli paljon luonnonvaroja sekä hurskaita ja työteliäitä asukkaita (Job 37:22), joita katolisella kirkolla ei olisi varaa menettää.

Yhtäläisyydet Leo Africanuksen ja Olaus Magnuksen välillä lienevät satunnaisia, vaikka ei ole täysin mahdotonta, että Olaus olisi tuntenut Leon teoksen ja käyttänyt sitä esikuvanaan. Olaus asettui Venetsiaan syksyllä 1538, missä painettiin *Carta marina* sekä julkaistiin kaksi karttaan liittyvää kuvausta. Venetsiaan saapunut ruotsalainen on varmasti kiinnostanut Ramusiota, joka oli jo tuolloin saanut käsiinsä Leo Africanuksen teoksen. Olaus itse oli kiinnostunut kaikesta uudesta tiedosta, kunhan se ei ollut harhappista, ja paavin suojattina Leo Africanus on varmasti ollut hänen silmissään kelvollinen. Ainakin tiedämme, että saksalainen humanisti Jakob Ziegler, jonka kuvaus Lähi-idästä ja Pohjolasta ilmestyi Strassburgissa 1532, käytti Leon teosta tietolähteenään Egyptin osalta.⁵⁰ Ziegler oli tutustunut teokseen Venetsiassa vuonna 1529.⁵¹ Zieglerin omaan teokseen sisältyy Pohjoismaiden kartta, jonka osalta hän käytti tietolähteenään Johannes Magnusta, Olausuksen vanhempaa veljeä. Ziegler tapasi Johanneksen Rooman vuosinaan 1521–25. Johannes saapui Roomaan vuonna 1517 ja viipyi siellä vuoteen 1523. Hän on jopa voinut tavata Leo Africanuksen. Myös Giacomo Gastaldi, joka asettui Venetsiaan vuonna 1539, hyödynsi omissa kartoissaan Leo Africanuksen teosta ennen kuin se painettiin.⁵²

Roomaan Olaus saapui ensimmäisen kerran tammikuussa 1524. Tuolloin paavina oli jo Klemens VII ja Olaus on saattanut kohdata Leo Africanuksen Vatikaanissa. Uudetaan Olaus saapui Roomaan kesällä 1533 ja kolmannen kerran uudenvuoden päivänä 1541. Lukuun ottamatta vuosia 1545–49 Olaus vietti loppuelämänsä Roomassa, jossa hän viimeisteli Pohjoisten kansojen historiansa. Roomassa hän on jälleen voinut saada käsiinsä Leon teoksen kopion tai ainakin kuulla hänestä. Miesten välinen yhteys on siis mahdollinen – joskaan ei vält-

tämätön – mutta ainakin vertailu Leo Africanuksen teokseen tarjoaa kiinnostavan näkökulman Olaus Magnuksen ”Pohjoisten kansojen historiaan” (sekä jännittävän aiheen historialliseksi romaaniksi).

Leo Africanuksen myöhemmät vaiheet ovat hämärän peitossa. Viimeistelyään maantieteellisen teoksensa hän kirjoitti vielä suppean biografisen tietosanakirjan, joka sisältää 25 islamilaisen ja 5 juutalaisen oppineen elämäkerrat (*Libellus de viris quibusdam illustribus apud Arabes*). Teos on säilynyt kahtena latinankielisenä käsikirjoituksena, joita säilytetään Firenzessä [Biblioteca Medicea Laurenziana, Ms. Plut. 36.35. Ms. 184] ja Kasselissa [Murhadsche und Gesamthochschul-Bibliothek, Ms. hist. litt. 7 (4°)]. Näistä Firenzen versio on täydellisempi ja se painettiin ensimmäisen kerran vuonna 1664⁵³ ja toisen kerran 1726.⁵⁴ Oppihistoriallisesti teos on merkityksetön, sillä sen tiedot ovat virheellisiä eikä se koskaan saavuttanut samanlaista suosiota kuin hänen Afrikan kuvauksensa. Edellä mainittujen teosten ja käsikirjoitusten ohella Leo Africanuksen tuotannosta on säilynyt lyhyt katkelma arabialaista runomittaa koskevasta tekstistä, jota säilytetään Firenzessä [ks. edellä]. Omien sanojensa mukaan mies kir-

46. Jean-Léon l'Africain, *Description de l'Afrique*, nouvelle édition traduite de l'italien par A. Épaulard et annotée par A. Épaulard, Th. Monod, H. Lhote et R. Mauny, 2 osaa, Pariisi [Publications de l'institut des hautes études marocaines LXI].

47. Oumalbanine Zhiri (1991) *L'Afrique au miroir de l'Europe: fortunes de Jean-Léon l'Africain à la Renaissance*, Geneve [Travaux d'Humanisme et Renaissance, no. 247], 13.

48. Lois Whitney (1922) 'Did Shakespeare Know Leo Africanus?', *Publications of the Modern Language Association of America*, xxxvii, 470–83.

49. Ks. Kustaa Vilkun esipuhe teoksessa Olaus Magnus Gothus, *Pohjoisten kansojen historia. Suomea koskevat kuvaukset*, latinankielestä käänntänyt Kaarle Hirvonen (Helsinki 1973), 11–16. Myös englanninkielisen laitoksen (ks. alaviite 17 edellä) johdanto, I, s. xxxi–xlii.

50. *Terrae Sanctae quam Palestinam nominant, Syriae, Arabiae, Aegypti et Schondiae descriptio*.

51. Zieglerin kirje Wilibald Pirckheimerille, ks. Rauchenger (1999) 457, liite 4.7.

52. *La Geografia di Cl. Ptolomeo*, Venetsia 1548.

53. Johann Heinrich Hottinger, *Bibliothecarius quatripartitus*, Zürich, 246–91.

54. J.A. Fabricius, *Bibliothecae Graecae*, Hampuri, osa XIII, 259–98.

joitti (tai ainakin aikoi kirjoittaa) teoksen Pohjois-Afrikan historiasta sekä kuvauksen islamin opista mutta näitä tekstejä ei ole säilynyt.⁵⁵

Mauri lienee poistunut Roomasta hyvässä ajoin, ennen kuin keisarillinen armeija ryntäsi kaupunkiin 6. toukokuuta 1527. Rooman ryöstö ja sitä seurannut sekasortoinen tilanne tarjosivat hänelle tilaisuuden poistua Italiasta. Leo Africanuksen tavoitteena oli kaiken aikaa palata takaisin kotimaahansa, minkä toiveen hän myös kirjasi Afrikan kuvaukseensa.⁵⁶ Se, että toive toteutui, tiedetään saksalaisen orientalistin Albrecht von Widmanstetterin (1506–57) ansiosta.

Widmanstetter saapui Italiaan vuonna 1527 opiskellakseen itämaisia kieliä. Kesällä 1531 hän aikoi purjehtia Tunisiin tavataksseen Leo Africanuksen,⁵⁷ joka tällä välin oli kääntynyt takaisin islaminuskoon. Aloitteen matkaan hän oli saanut kardinaali Egidio Antoninilta.⁵⁸ Matkasta ei tullut mitään ja vuonna 1532 Widmanstetter siirtyi Roomaan, jossa hän yritti turhaan suostutella paavia perustamaan itämaisiin kieliin erikoistuvan koulun.⁵⁹ Widmanstetterin tietoja voidaan pitää luotettavina, sillä hän liikkui piireissä, joissa Leo Africanus muistettiin hyvin. Jos mauri olisi yhä oleskellut Italiassa, Widmanstetter olisi varmasti jäljittänyt hänen olinpaikkansa.

Vuoden 1531 jälkeen emme kuule miehestä enää mitään. Yhden selityksen mukaan hän olisi jatkanut elämänsä Tunisissa, kunnes kuoli vuoden 1550 paikkeilla.⁶⁰ Ajoitus perustuu siihen, että vuoden 1550 painoksen esipuheessa Ramusio ei selvästi sano, että Leo Africanus olisi kuollut; näin ollen hänen olisi pitänyt olla yhä elossa.⁶¹ Toisaalta on outoa, että al-Hasan olisi jäänyt Tunisiin, sillä hänellä ei ollut mitään siteitä kaupunkiin. Lisäksi hän tuskin halusi todistaa, kuinka espanjalaisista koostunut keisarillinen armeija valloitti kaupungin 21. heinäkuuta 1535. Tosin väitetään, että Leo olisi saanut surmansa valloituksen yhteydessä, mikä oli kuin toisinto Rooman ryöstöstä. Väkivaltainen ja ennenaikainen kuolema selittäisi sopivasti lähteiden hiljaisuuden.⁶² Todennäköisempää on, että al-Hasan

jatkoivat matkaansa Tunisista Feziin, missä hänen sukulaisensa elivät.⁶³ Se, miksi emme kuule hänestä enää mitään, on ymmärrettävää, kun muistamme, että omassa kulttuurissaan hän oli vain seikkailija, jonka ei kannattanut kerskua maanmiehilleen kokemuksillaan Medici-paavien hovissa.

Minä olen pyöveli

Maantieteellisen teoksensa ensimmäisessä kirjassa Leo Africanus kertoo tarinan pyövelistä, joka joutui rankaisemaan ystäväänsä.⁶⁴ Tuomittu ajatteli selviävänsä helpolla. Toisin kävi: pyöveli kuritti miestä erityisen ankarasti. Kun mies kysyi pyöveliltä, miksi tämä ruoski häntä niin lujaa, vaikka he olivat ystäviä, pyöveli vastasi: ”Kärsivällisyyttä ystäväni. Tässä työssä minun on täytettävä velvollisuuteni osoittamatta suosiota kenellekään.” Seuraavaksi Leo Africanus kertoo tarinan ovelasta vesilinnusta, joka pystyi elämään niin maalla kuin veden alla (vrt. Aisopoksen lepakko):⁶⁵

Kun lintujen kuningas vaati alamaisiaan maksamaan veroa, vesilintu pakeni veden alle ja sanoi kaloille: ”Tiedättehän, että olen aina ollut yksi teistä ja nyt lintujen raukka-mainen kuningas vaatii minua maksamaan veroa.” Kalat vastasivat: ”Onpa hänellä otsaa! Tulkoot tänne ja me kyllä näytämme hänelle, mitä veroja hän sinulta oikein saa!” Vesilintu eli tyytyväisenä kalojen suojelemana. Kului vuosi ja kalojen kuningas vuorostaan vaati alamaisiaan maksamaan veroa. Kaikki kalat maksoivat veronsa paitsi vesilintu, joka nyt lensi maalle lintujen pariin ja kertoi niille saman tarinan kuin aikanaan kaloille. Näin vesilintu välttyi maksamasta veroa kenellekään.

Näiden kahden tarinan avulla Leo Africanus määrittelee suhteensa lukijoihinsa. Hän kertoo asiat, niin kuin ne hänen silmissään ovat, hyvine ja huonoine puolineen, mutta ei paljasta omaa kantaansa, vaikka hän saattaakin joskus värittää asioita tai jättää jotain kertomatta. Samalla hän ei ota vastuuta kirjoittamastaan. Tarina vesilinnusta palautuu suoraan hänen omaan herkkään asemaansa paavin hovissa:

Tekijä tarkoittaa tällä vertauksella, että miehen kannattaa ottaa tilaisuudesta vaarin aina, kun se on mahdollista. Jos esimerkiksi afrikkalaisia solvataan, vetoaa tämän teoksen kirjoittaja siihen, että hän ei ole syntynyt Afrikassa vaan Granadassa. Ja jos taas granadalaisia soimataan, vetoaa hän siihen, että hän ole ei kasvanut Granadassa eikä hän edes muista Granadasta mitään. Jotta voisi kertoa totuuden, on siis kiellettävä kasvattajansa. Sitä paitsi, hän ei aio kertoa enempää kuin sen, mikä on yleisesti kaikkien tiedossa, ja mitä hän ei voisi salata, vaikka hän kenties haluaisi.

Enemmän kuin laskelmoinnista, tarina vesilinnusta kertoo, kuinka Leo Africanus joutui tasapainoilemaan kulttuurien välissä.⁶⁶ Vaikka hän halusi esittää lukijoilleen oman kulttuurinsa ja kotimaansa myönteisessä valossa, oli hän kyllin viisas ollakseen vaarantamatta asemaansa menemällä siinä liian pitkälle. Tasapainoilu oli tärkeää, sillä portugalilaisilla, jotka taistelivat kunniakkaasti Mahometin petturilahkolaisia vastaan niin Marokossa kuin Intian valtamerellä, oli vahva kannatus ja näkyvä asema Vatikaanissa. Leo Africanus kertoo totuudenmukaisesti taisteluista Marokon rannikolla vähättelevästi lainkaan portugalilaisten voittoja. Tämä ei kuitenkaan tarkoita, että hän olisi – kristinuskoon kääntyneenä – halunnut samaistua portugalilaisiin tai mielistellä heitä. Yhtä lailla hän huomioi marokkolaisten voitot. Vesilintumainen tasapainoilu mahdollisti sen, että Leo Africanus saattoi kirjoittaa teoksen, joka toi hänelle paitsi mainetta eurooppalaisten lukijoiden parissa myös mahdollisti hänen paluunsa kunniallisesti oman kulttuurinsa pariin.

Afrikan kuvausta hallitsevat vastakohtaisuudet mutta ne eivät perustu kristinuskon ja islamin yhteensovittamattomuuteen, vielä vähemmän marokkolaisen ja italialaisen kulttuurin erilaisuuteen. Päinvastoin, renessanssin Italian kukoistava kaupunkikulttuuri edusti Leo Africanukselle samanlaista sivistynyttä elämäntapaa, johon hän oli tottunut Pohjois-Afrikan suurissa kaupungeissa.

Vastakohtaisuuksien takana oli hänen kuvitteellinen granadalainen identiteettinsä

ja sen myötä halu erottautua pohjoisafrikkalaisista sekä ennen kaikkea kaupunkilaisen arabin suhde maaseutuun ja sen ei-arabialaisiin asukkaisiin. Erityisesti kaksi etnistä ryhmää saa osakseen kielteisen kuvauksen: Pohjois-Afrikan ja Saharan berberipaimentolaiset sekä sudanilaisen Afrikan mustat asukkaat. Molemmat olivat Leon silmissä sivistymättömiä raakalaisia. Mielipide heijastaa arabien kulttuurisia, uskonnollisia ja etnisiä ennakkoluuloja,⁶⁷ mutta taustalla on myös Leo Africanuksen ja hänen aikalaisensa – niin Marokossa kuin Italiassa – käsitys kaupungista sivistyneen elämän keskuksena. Berberit ja mustat olivat raakalaisia, koska he eivät asuneet kaupungeissa,

55. Ks. Giouan Lioni Africano, *Descrittione*, f. 8, 'Lettere usale da gli Africani' ja f. 20, 'La gran citta di Marocco'.

56. Ks. Giouan Lioni Africano, *Descrittione*, f. 96, 'Asuan citta'.

57. Widmanstetter kutsui häntä nimellä Leo Eliberitanus. Lisänimi "Eliberitanus" perustuu Granadan islamilaista valloitusta edeltäneeseen nimeen Elvira.

58. Egidio Antoninin kiinnostus Leo Africanusta kohtaan oli paitsi henkilökohtaista myös opillista. Kardinaalin johdolla valmistui vuonna 1518 Koraanin kriittinen latinankielinen käännös, jonka toimitti muuan Giovanni Gabriele de Terrola. Väitetään, että Leo Africanus olisi osallistunut hankkeeseen, vaikka tiedolle ei ole mitään lähdetä (ks. François Déroche (2002) 'Le Coran et ses traductions occidentales'. Teoksessa: *Les civilisations dans le regard de l'autre. Actes du colloque international, Paris, 13 et 14 décembre 2001*, Pariisi [UNESCO], 70). Widmanstetterin mukaan Leo oli opettanut kardinaalille arabian kieltä.

59. Max Müller (1908) *Johan Albrecht v. Widmanstetter 1506–1557. Sein Leben und Werken*, Bamberg, 13–20. Widmanstetterin tiedot Leosta sisältyvät hänen Uuden Testamentin syyriankielisen käännöksen esipuheeseen vuodelta 1555.

60. Ks. hakusana 'Leo Africanus', *Encyclopedia of Islam*, new edition, V, 723–24.

61. Neljännen (1588) ja sitä seuraavien painosten esipuheessa väitetään, että Leo Africanus olisi viettänyt loppuelämänsä Roomassa ja kuollut siellä vuoden 1550 jälkeen.

62. Ks. Rauchenberger (1999) 99–100.

63. Masonen (2002) 130–31.

64. Giouan Lioni Africano, *Descrittione*, f. 12, 'Vitti & parti biasimeuoli, che sono ne gli Africani'.

65. *Ibid.*

66. Oumalbanine Zhiri (2001) 'Leo Africanus's Description of Africa'. Teoksessa: Ivo Kamps & Jyotsna Singh (toim.), *Travel Knowledge. European "Discoveries" in the Early Modern Period*, New York, 258–65.

67. Ks. Bernard Lewis (1990) *Race and Slavery in the Middle East. An Historical Enquiry*, New York; myös H.T. Norris (1982) *The Berbers in Arabic Literature*, London.

viljelleet maata eivätkä he tunteneet yksityistä omistamista (näin kuviteltiin). Kuvaa on Leon mielipide, jonka mukaan mustat sivistyivät vasta, kun heidät käännytettiin islaminuskoon (joka edustaa kaupunkilaisten uskontoa), jolloin he oppivat tavoille: kirjoituksen, omistamisen ja poliittisen järjestäytymisen.⁶⁸ Samalla tavoin ajattelivat portugalilaiset ja espanjalaiset siirtomaissaan: katolinen usko ja iberialainen kulttuuri tekivät raakalaisesta ihmisen ihon väriin katsomatta.

Yhtä vesilintumainen oli Olaus Magnus. Vaikka hän oli ylpeä kotimaastaan, ei hän hartaana katolisena voinut hyväksyä Kustaa Vaasan toteuttamaa uskonpuhdistusta. Luki-jalle ei jää epäselväksi, mitä mieltä Olaus oli luterilaisista pirunsikiöistä mutta Kustaasta hän käyttää yllättävän maltillisia ilmaisuja. Loppuun asti Olaus toivoi voivansa palata Ruotsiin ja pääsevänsä Kustaan suosioon, mikä selittää hänen haluttomuutensa polttaa kaikkia siltoja takanaan loukkaamalla kuningasta julkisesti ja henkilökohtaisesti.⁶⁹

Yksityisesti Olaus ajatteli toista. Muistiossa, jonka hän laati veljensä kanssa alkuvuodesta 1538 kardinaali Lorenzo Campeggille, Kustaata kuvaillaan katolisen kirkon yhtenä pahimmista vihollisista. Veljekset eivät epäröineet ehdottaa, että keisari Kaarle palauttaisi voimakeinoin Ruotsin katolisen kirkon helmaan.⁷⁰

Se, mitä Leo Africanus sisimmissään ajatteli Italiasta ja Medici-paaveista, on arvoitus.

Minä olen tuuli

Mies itse katosi historiasta mutta hän jätti eurooppalaisille muistoksi teoksensa, joka säilytti asemansa Afrikan osalta yhtenä tärkeimpänä maantieteellisenä lähteenä aina 1800-luvulle asti. Yksi käytännöllinen syy Leo Africanuksen suurelle suosiolle oli se, että hänellä ei ollut ketään kilpailijoita, paitsi espanjalainen Luis del Mármol Carvajal (n.1520– n.1600), joka syyttä leimattiin Leon kehnoksi plagioijaksi.⁷¹

Vaikka tutkimusmatkailijat osoittivat 1800-luvun alussa Leo Africanuksen kuvauksen sudanilaisesta Afrikasta virheelliseksi, Pohjois-Afrikan osalta häneen luotettiin yhä. Ruotsin pitkäaikainen Tangerin

konsuli, kreivi Jacob Gråberg af Hemsö (1776–1847), julkaisi 1834 kuvauksensa Marokosta, jossa hän useaan otteeseen lainaa Leo Africanuksen teosta, ikään kuin Leon kuvaus olisi yhtä ajankohtainen kuin se oli kolmesataa vuotta aikaisemmin.⁷² Vuosikauden lopulle tultaessa eurooppalaisten tiedot Pohjois-Afrikasta täsmentyivät: Ranska oli käynnistänyt Algerian valloituksen 1830 ja pakotti Tunisian suojeluvaltiokseen 1881, eikä Marokkokaan enää ollut yhtä suljettu kristityille matkailijoille kuin se oli Gråbergin aikana. Ajankohtaisten ja täsmällisten tietojen lisääntyessä Leo Africanus muuttui vähitellen auktoriteetista kuriositeetiksi. Orientalistit ja Afrikan tutkijat saattoivat muistaa hänen olemassa olonsa mutta Medici-paavien ja Italian renessanssin historian tutkijat unohtivat hänet. Leon teoksesta ilmestyi useita käännöksiä ja uusintapainoksia mutta taustalla oli vain antikvaarinen ja oppihistoriallinen kiinnostus vanhaa matka-kirjallisuutta kohtaan.

Uudelleen kiinnostus Leo Africanusta kohtaan virisi, kun libanonilaissyntyinen lehtimies Amin Maalouf kirjoitti hänestä historiallinen romaanin (*Léon L'Africain*), joka ilmestyi Ranskassa vuonna 1986. Romaani on käännetty useille eurooppalaisille kielille, joskaan ei suomeksi – kuten ei mitään muutakaan teosta Maaloufin runsaasta tuotannosta, johon kuuluu historiallisten romaanien ohella tietokirja, joka tarkastelee ristiretkiä arabien näkökulmasta (*Les Croisades vues par les Arabes*, 1983). Vuonna 1993 Maalouf voitti arvostetun Goncourt-palkinnon 1800-luvun Libanoniin sijoittuvalla romaanillaan *Le rocher de Tanios*. Kirjailijana häntä verrataan usein Umberto Ecoon ja Orhan Pamukiin.

Mielenkiintoinen seuraus Maaloufin romaanista on ollut se, että marokkolaiset historiantutkijat ovat vihdoinkin innostuneet Leo Africanuksesta. Suppea marokkolainen tutkimus miehestä ilmestyi jo 1933 mutta se jäi unohduksiin.⁷³ Ensimmäinen arabiankielinen käännös Leo Africanuksen maantieteellisestä teoksesta ilmestyi Saudi-Arabiassa 1970-luvun lopulla ja toinen Marokossa 1982. Molemmat perustuvat vuoden 1956 ranskankieliseen laitokseen.

Leo Africanuksen näkymättömyydelle Marokossa (ja arabiankielisessä maailmassa yleensä) oli kaksi syytä. Yksi oli se, että pohjoisafrikkalaisesta näkökulmasta katsottuna Leon Afrikan kuvaus ei ole tärkeä. Samanaikaisesti paikallisiin lähteisiin verrattuna Leon tiedot ovat usein virheellisiä ja puutteellisia. Toinen syy lienee ollut se, että hänen kääntymisensä kristityksi on tuntunut islaminuskonisista oppineista kiusalliselta. Aivan samalla tavoin islamilaisessa maailmassa vieroksuttiin aikanaan marokkolaisista al-Idrisiä, joka oli asettunut Palermoon Sisilian normannikuninkaan Roger II:n (1130–54) palvelukseen. Vaikka al-Idrisi ei kääntynyt kristityksi, hänen veljeilynsä vääräuskoisten kanssa herätti pahennusta. Vasta 1300-luvulla, kun ajat ja asenteet olivat muuttuneet, al-Idrisi ”rehabilitoitiin” ja häntä alettiin kunnioittaa suurimpana arabialaisena maantieteilijänä.⁷⁴

Leo Africanuksen hyväksyminen Marokossa oli mahdollista, koska Maaloufin romaani muutti olennaisesti hänen persoonansa. Perinteisesti al-Hasan b. Muhammad oli nähty eurooppalaisesta näkökulmasta suurena tutkimusmatkailijana, joka kristinuskoon kääntyttyään luopui omasta kulttuuristaan. Näin mies ja hänen teoksensa liittyivät osaksi eurooppalaisten löytöretkien ja renessanssin historiaa. Jo 1600-luvulla espanjalaiset pitivät häntä yhtenä kuuluisista maanmiehistään.⁷⁵ Maaloufin romaani esittelee al-Hasanin oman aikamme hengessä (kirjoittajansa kaltaisena) monikulttuurisena kosmopoliittina. Vaikka Maaloufin moderni tulkinta al-Hasanista oli marokkolaisille hyväksyttävämpi, he loivat miehestä oman kulttuurinsa mukaisen hahmon korostamalla hänen pohjoisafrikkalaista taustaansa. Tästä näkökulmasta katsottuna al-Hasan b. Muhammad näyttäytyy oppineena, joka välitti islamilaisen kulttuurin viisautta renessanssin humanisteille, aivan kuten islamilaisen Espanjan oppineet olivat keskiajalla välittäneet arabien vaaliman antiikin viisauden barbaarisille eurooppalaisille.

Leo Africanuksen neljäs muodonmuutos on käynnissä Yhdysvalloissa, missä eräät afroamerikkalaiset mielipidevaikuttajat ovat alkaneet muokata häntä omaksi sankarik-

seen. Näin Leo Africanus liittyy siihen Imhotepin, Sokrateen ja muiden mustien afrikkalaisten suurmiesten joukkoon, jotka loivat perustan länsimaiselle sivistykselle. Muodonmuutoksen taustalla on al-Hasan b. Muhammadin eurooppalainen lisänimi. Todellisuudessa hän oli yhtä ”afrikkalainen” – jos ymmärrämme afrikkalaisen tarkoittavan Saharan eteläpuolella asuvia ihmisiä – kuin Scipio Africanus (tai Portugalin kuningas Afonso V Afrikkalainen, 1438–1481). Kuten edellä on jo useaan kertaan todettu, mies itse halusi esiintyä granadalaisena arabina, joka olosuhteiden pakosta oli päätenyt Marokkoon. Etniseltä taustaltaan hän oli osaksi espanjalainen, osaksi berberi. Andalusian 700-luvulla valloittaneet muslimit eivät olleet etnisiä arabeja (siis kotoisin Ara-

68. Giouan Lioni Africano, *Descrittione*, f. 84.

69. Olaus Magnus, *Description of the Northern Peoples*, johdanto, I, s. xlvii–xlvi.

70. Ks. Kurt Johannesson (1982) *Gotisk renässans. Johannes och Olaus Magnus som politiker och historiker*, Tukholma, 286–89. Kardinaali Campeggio oli valittu johtamaan kirkolliskokousta, jonka oli määrä kokoontua Vicenzassa. Kokous peruuntui, koska kardinaali sairastui ja kuoli kesällä 1539.

71. Granadassa syntynyt Mármol vietti kaksikymmentäkaksi vuotta Pohjois-Afrikassa. Hän jäi Algeriassa vangiksi 1545 mutta lunastettiin vapaaksi noin 1553. Espanjaan hän palasi 1557. Sen jälkeen hän osallistui taisteluihin Italiassa sekä Granadan moriskojen kapinan (1568–72) kukistamiseen, josta hän kirjoitti kirjan. Hänen Afrikan kuvauksensa (*Descrpcion general de Affrica*) kaksi ensimmäistä osaa painettiin Granadassa 1573 ja kolmas osa Malagassa 1599. Sisältönsä ja rakenteensa puolesta teos pohjautuu Leon Afrikan kuvaukseen, johon Mármol on lisännyt omia havaintojaan. Hänen omaperäisin lisäyksensä on katsaus islamin historiaan profeetta Muhammadista Lepanton meritaisteluun (1571). Mármolin teos sisältää myös portugalilaisiin lähteisiin perustuvia kuvauksia alueista, joista Leo ei kertonut mitään. Oman aikamme näkökulmasta arvioituna Mármolin teoksen lähdearvo on suurempi kuin Leon. Mármolin elämästä, ks. Tomas Garcia Figueras (1949), 'Españoles en Africa en el siglo XVI. I. Los geógrafos e historiadores. Luis del Mármol Carvajal (1520–1599)', *Archivos del Instituto de Estudios Africanos*, III, no. 10, 69–101.

72. *Specchio geografico, e statistico dell'impero di Marocco*, Genova.

73. Mohammed Mehdi al-Hajoui, *Hayat al-Wazzan al-Fasi wa atharuhu*, Rabat.

74. Ks. S. Maqbul Ahmad (1992) 'The Cartography of al-Sharif al-Idrisi'. Teoksessa: J.B. Harley & D. Woodward (toim.), *The History of Cartography. Volume II, Book 1: Cartography in the Traditional Islamic and South Asian Societies*, Chicago, 156–74.

75. Ks. Francisco Bermudez de Pedraza (1608) *Antigüedad y excelencias de Granada*, Madrid.

bian niemimaalta) vaan Pohjois-Afrikan berbereitä, jotka sulautuivat paikalliseen väestöön.

Leo Africanuksen kolmannessa kotimaassaan, Italiassa, hän on yhä unohduksissa.

Minä olen uni

Entä jos al-Hasan b. Muhammad ei olisikaan jäänyt Bobadillan vangiksi ja päätenyt Roomaan? Historiantutkija ei saisi jossitella, sillä historia tutkii vain toteutuneita vaihtoehtoja. Mauri *jäi* vangiksi, hän *päätyi* Roomaan ja hän *kirjoitti* kuvauksensa italiaksi eurooppalaisille lukijoille. Jossittelun hyödyllisyys on kuitenkin siinä, että se osoittaa historian sattumanvaraisuuden. Tapahtumille oli aina vaihtoehtoja.

Jos al-Hasan ei olisi jäänyt vangiksi, hän olisi todennäköisesti jatkanut kiertelevää elämäänsä. Jossain vaiheessa hän olisi epäilemättä asettunut Feziin ja koonnut kokemuksensa kirjaksi. Tämä teos olisi varmasti sisältönsä suhteen ollut täsmällisempi kuin tuntemamme *Descrittione dell’Africa*, sillä kotikaupungissaan hänellä olisi ollut saatavilla sekä muistiinpanonsa että tarvittavia lähde-tekstejä. Varmasti lukisimme ja

tutkisimme al-Hasanin teosta, vaikka se olisi tuskin saavuttanut sellaista asemaa kuin Leo Africanuksen *Descrittione* sai. Päinvastoin, al-Hasanin teos olisi vain yksi niistä monista matkakirjoista, joita islamilaisen Espanjan ja Marokon pyhiinvaeltajat, seikkailijat ja oppineet jättivät jälkeensä.

Historiallisen Leo Africanuksen ainutlaatuisuus ei perustu hänen poikkeukselliseen näkökulmaansa. Hänen ainutlaatuisuutensa perustuu siihen tosiasiaan, että hän kirjoitti teoksensa eurooppalaisille lukijoille, vaikka hän itse kuului pohjoisafrikkalaiseen kulttuuriin. Palattuaan Italiasta Pohjois-Afrikkaan al-Hasan b. Muhammad ei yrittänyt-kään kirjoittaa samankaltaista kuvausta, joka olisi esitellyt Italian ja länsimaat hänen maanmiehilleen. Jos tällainen teos olisi ollut olemassa, olisi siitä varmasti säilynyt viitteitä muissa teksteissä. Tässä suhteessa al-Hasan ei ollut ainutlaatuinen. Kun kotimaahansa palanneet kristityt vangit, jotka viettivät vuosia Marokossa tai osmanien hallitsemilla alueilla, tuottivat suuren määrän kirjallisuutta, jossa he kuvailevat havaintojaan, muslimit lähes poikkeuksetta pysyivät vaiti omista kokemuksistaan. ■